

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
HITTUDOMÁNYI KAR

TÉZISFÜZET

**A 4. SZÁZADI JERUZSÁLEMI LITURGIA EGERIA
ITINERARIUMA ALAPJÁN**

Dissertatio ad Doctoratum

Készítette:
SOMODINÉ DOBÓ KATALIN

Konzulens:
DR. KAJTÁR EDVÁRD

BUDAPEST, 2025

I. rész A kitűzött kutatási feladat rövid összefoglalása

Doktori dolgozatom célja volt Egeria *Itinerarium*jának egyháztörténeti és liturgiátörténeti szempontból történő tudományos igényű vizsgálata, kísérletet tenni az Egeria által leírt liturgia forrásainak meghatározására, valamint a jeruzsálemi liturgia a keresztény liturgia fejlődésére tett hatását liturgiátörténeti források alapján bemutatni.

Ha az *Itinerarium* liturgiátörténeti jelentőségét röviden szeretnénk meghatározni, a „méltatlanul alulértékelt” kifejezést kell használnunk. Dolgozatom keretein belül feldolgoztam az összes fellelhető szentföldi útleírást és magyar nyelvre ültettem át (amelyeket terjedelmi okok miatt a dolgozatban nem közlök, hanem a Függelékben csatolok). Valamennyi Útleírás ismeretében már elvégezhető az összehasonlítás: Egeria összehasonlíthatatlanul részletesebb és pontosabb, mint bármelyik másik fennmaradt írás.

Némelyik *Itinerarium* két-három mondatban elvégzi Jeruzsálem és liturgiájának leírását, amelyről Egeria több tíz oldal (tömör) latin szövegben számol be. Szinte mindegyik Útleírásnál felmerült, hogy az író nem is járt a Szentföldön, csak mások elbeszéléséből, vagy a Római Birodalomban használt a helységek közötti távolságokat megadó *Itinerarium*-ok alapján állította össze munkáját. Egeriát ezzel sohase vádolták; friss, részletgazdag és lelkiekben átélt a munkája.

Egeria egy élő, a jeruzsálemi keresztény közösség és a nagyszámú zarándok által cselekvően támogatott liturgiát mutat be. A többi zarándok leírásának középpontjában épületek, legszentebb tárgyak tűnnek fel, a jeruzsálemi keresztény közösséggel, és annak liturgiájával nem törődnek. Az Egeria által leírt liturgia 330-as években születhetett, és az 633 évi arab invázió vetett véget neki. A Bordeaux-i zarándok 333-ban még nem láthatta, mert utazásának idején még csak a Martyrion alatt húzódó víztározókat építik.

Arculf sem figyelhette meg 680-években tett utazásának folyamán, addigra a Martyriont már elvették a muszlimok, és háromezer férőhelyes mecsetté alakították. Egyedülálló jelentőségű az, hogy a jeruzsálemi liturgia rövid fennállásának idején készült az *Itinerarium* pontos leírása. Egeria utazásának legvalószínűbb időpontja 383-385 közé esik, a nyelvészek szerint Konstantinápolyba való visszaérkezése után, az 386 évben jegyezte, vagy jegyeztette le úti élményeit.

Az *Itinerarium* két egymástól mind témájában, mind stílusában jól elkülöníthető részre bomlik:

- Klasszikus útleírást az első részben ad a Sínai-hegytől Mezopotámiáig folytatott zarándoklatáról. Ezalatt Egeria több ezer kilométert tesz meg (feltehetően) öszvérháton, több ezer méter magas hegyeket mászik meg, hogy találkozzon a mindenhol fellelhető keresztény hagyománnyal. Utazásai során püspökökkel, apátokkal, szerzetesekkel, római katonatisztekkel találkozik, mindenki örömmel fogadja az előkelő római hölgyet. Egeria nyíltan, bátran, barátságosan kommunikál bárkivel.
- A második részben a korabeli jeruzsálemi liturgiát próbálja leírni a tőle telhető legpontosabb, legrészletesebb módon. Feltételezhető, hogy az ismertetést maguk a levél címzettjei kérték, erre válaszol hosszú levelével. Egyszerű latin tömondatokban fejezi ki magát, nem akar hibázni, szent dolgokról csak a legnagyobb tisztelettel mer beszélni. Hozzáállása is megváltozik, távolabb kerül az eseményektől, az egyházi személyekkel már nincs közvetlen kapcsolata. Feltételezésem szerint Jeruzsálemben rangjának megfelelő hölgytársaságba került, a szertartásokat a „matrónák karzatáról” figyelte.

II. A kutatás során használt tudományos módszerek

Az *Itinerarium* megfejtésének első lépése Jeruzsálem korabeli topográfiájának megismerése, ehhez Gerhard Kroll *Jézus nyomában* című magyar nyelven kiadott műve kiváló kiindulási pontot biztosított számomra. Kroll régészeti feltárások adataival bizonyítja, hogy az összes „szent hely”, amelyről Egeria beszél, a városfalakon kívül helyezkedett el és a Sion templomot kivéve mindegyik barlang volt. Ezeket a keresztények akkor is használhatták, amikor ki voltak tiltva Jeruzsálemből.

Ez a topografikus szemlélet vezetett a jeruzsálemi liturgia eredetének megfejtéséhez. Összesen három „szent hely”-et ír le Egeria, amelyek pontosan megegyeznek az összes többi szerző útleírása által megjelölt helyszínekkel. Mindegyik helyszínen más-más liturgiafajtát végeztek, ezeket a szertartásokat az ünnepeken vonulós stációs liturgiával kötötték össze. A „szent helyek” felsorolva: a Szent Sír Komplexum (Anasztaszisz és Martyrion), az Olajfák hegye, (az Eleona az Imbomonnal együtt) és Sion, „minden templomok anyja”. Több egyháztörténész kutatására támaszkodva ezek a helyszíneket egy-egy korakeresztény csoporthoz kapcsolom. Az egyes csoportok nemcsak eltérő zsidó-keresztény, korakeresztény, vagy római eredetű liturgiát folytattak, de megállapítható az is, hogy szertartásaik a liturgiafejlődés különböző fokán álltak.

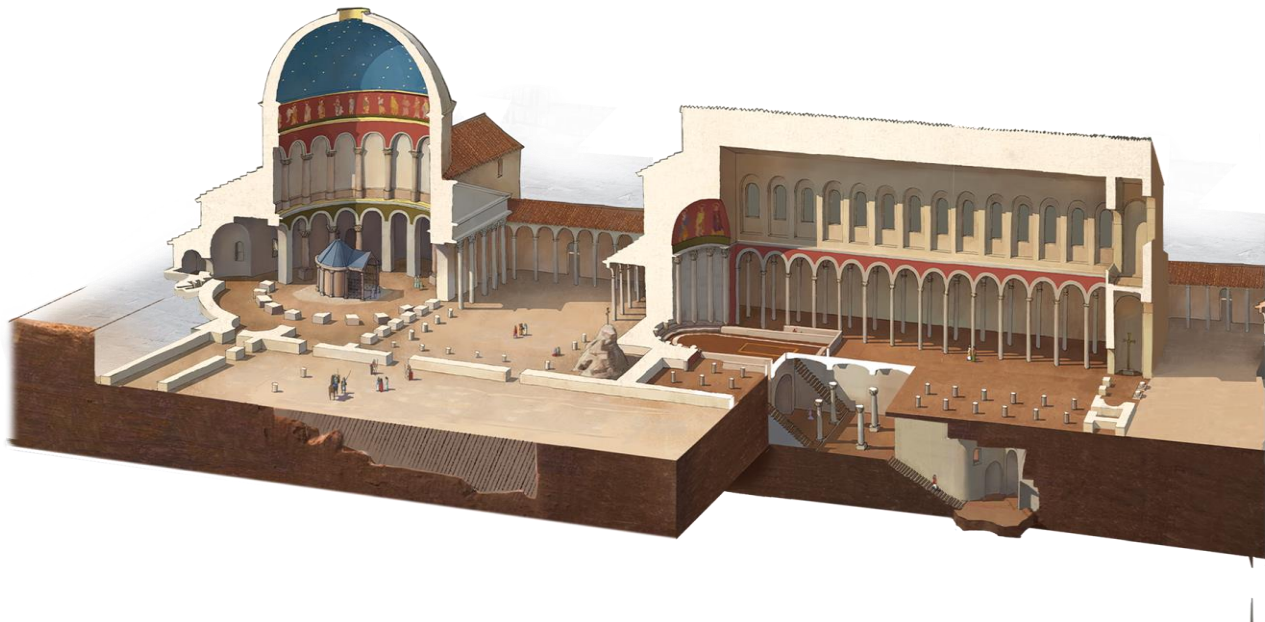
A Szent Sír Komplexumban folyó liturgikus mozgások meghatározása csak az építmény pontos alaprajzának birtokában végezhető el, az alaprajz pontosítására a dolgozatban kísérletet teszek. Megállapítást nyert, hogy bár az Igeliturgiát a Martyrionban tartják és az Eucharisztikus Liturgia helyszíne pedig az Anasztaszisz, de a szertartás liturgikusan egyetlen Szentmisének tekintendő. Az épületrészek közötti vonulások a bizánci liturgia Kisbemenetének és Nagybemenetének liturgikus helyein vannak, amely ezen liturgikus elemek jeruzsálemi eredetét feltételezteti.

A dolgozat munkamódszere szigorúan kerül az „előfeltételezéseket”, kizárólagosan az *Itinerarium* szövegéből és a korabeli leírások fordításából indul ki. A jeruzsálemi liturgia rendkívül

bonyolult, stációs liturgiája nehezen megjegyezhető. Az ünnepi vonulások hosszas leírások helyett a dolgozatomban idődiagrammokon lettek ábrázolva, ekkor világossá vált a liturgia rendszere: a Szent Liturgia elválasztható lett a zsolozsmától, az ünnepi virrasztásoktól és a püspöki tanításoktól. Ezzel párhuzamosan lehetővé vált a szertartásrészek eredetének felfedezése: szerzetesi, nagytemplomi (Konstantinápoly főtemplomában folytatott) eredet vagy helyi őskeresztény liturgia maradványa.

Választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy Egeria *Itinerarium*-a miért volt sokáig „megfejthetetlen” a kutatók számára, és miért nem kezelték súlyának megfelelően. Felfedezésének idején a Via Dolorosa-t tartották a keresztút valódi helyszínének, holott ezt a zarándokutat csak a jeruzsálemi keresztény királyság idejében alakították ki a város keresztény negyedében. Ez nyilvánvalóan ellentmondott az Egeria által leírt stációs liturgiák útvonalának. Másrészt onnan is származhatott, hogy Egeria terminológiája gyenge: ugyanazon szertartást különböző módon nevez meg, vagy fontos szertartásrészekben átsiklik és egyszerűen kihagyja őket a leírásából. Egeria terminológiájának tisztázására elvégeztem az *Itinerarium* első részében leírt zarándok liturgia elemzését, ahol nem bonyolította a terminológiát a Szent Sír Komplexum különleges felépítése.

A dolgozat számos tudományos eredményt gyümölcsözött, de néhány témában adós marad. A liturgiátörténészek módszere a liturgia családok meghatározására kétféle: anaforák alapján, vagy zsolozsma alatt felolvasott szentírási szövegek rendszere alapján. Sajnos Egeria itt nem tudott segíteni a liturgikusoknak. Az anafora szövege nem hallatszik ki az Anasztázisz sírbarlangjából, amikor a püspök recitálja, ezért erről nem tudott beszámolni. Egeria nyelvi korlátai, görög tudása nem volt elegendő, hogy megértse a bonyolultabb görög kifejezéseket. Egeria a zsolozsmáról csak ennyit ír: mindig az alkalomnak megfelelő zsoltárokat, imádságokat, antifónákat mondanak (vagy énekelnek).

III. A doktori dolgozat tudományos eredményeinek összefoglalása

A dolgozat tudományos eredményeit a *Complementum* fejezet tartalmazza: az őskeresztény forrásokkal való összevetést; a zsidó Szentély zarándokünnepeivel közös jegyek vizsgálatát; a Post

Crucem ereklyekápolnára vonatkozó feltételezéseket; a jeruzsálemi böjti gyakorlat elemzését; a keresztény stációs liturgiák jeruzsálemi gyökeréről szóló feltételezést; hozzászólást a Sion templom körül kialakult vitában, valamint a jeruzsálemi liturgiához fűződő általános meglátásokat. A három szent püspök Makariosz, Maximus és Cirill életéről és a jeruzsálemi liturgia létrejöttében játszott szerepükről is összeállítottam egy rövid anyagot.

Nem szerepeltettem a dolgozatban, de Appendixként csatoltam a fellelhető *Itinerariumok* saját magyar nyelvű fordításait, Caesareai Euszebiosz, Jeruzsálemi Szent Cirill a Szent Sírra vonatkozó írásaiból készült saját fordításomat, valamint az Arculf hiteles leírását és rajzait magyarra fordítva saját kommentárjaimmal, valamint foglalkoztam Szent Jakab első jeruzsálemi püspök székének hagyományával.

1.) TÉZIS

Egeria *Itinerarium peregrinatio*-ját a 19. század egyháztörténészei képtelenek voltak értelmezni, mert az Egeria által leírt liturgikus mozgások útvonalát nem tudták azonosítani sem a Szent Sír komplexumon belül, sem az időközben átépített Jeruzsálemben. Leírása ellentmondott annak a koncepciónak, hogy Krisztus Urunk a *Via Dolorosa*-t járta végig, amely a 19. században általánosan elfogadott elmélet volt.

Valamennyi Nagy Konstantin által építtetett bazilikát egy-egy keresztény „*locus sanctus*” fölé emelték. Ezek a keresztény emlékhelyek eredetileg barlangok voltak (kivéve Sion templomát) és az Aelia Capitolina római város falain kívül estek. A keresztények az elnyomás éveiben is felkereshették a városon kívül található zarándokhelyeiket, és a barlangokban éjszakai szertartásaikat nyugodtan megtarthatták.

Egeria leírása bizonyító erejű arra nézve, hogy a Jézus által látogatott szent helyek közül a Kr. u. 380-as években melyeket ismerték el és tartották „*locus sanctus*”-nak. A jeruzsálemi rítus fontos elve, hogy azokat az eseményeket, amelynek helye ismeretlen vagy feledésbe merült, nem „játssza el” mint egy passiójátékot, a szertartás során csak a vonatkozó részletet olvassák fel az Evangéliumból.

Az Egeria *Itinerarium peregrinatio*-jában említett szent helyek:

- Anasztaszisz: a Feltámadás tanúja, eredetileg egy barlang; a temetkezőhely fölé óriási kupolás mauzóleumot építtetett Nagy Konstantin (ez a jelenlegi Szent Sír templom). Mellette állott a hatalmas méretű Martyrion, az igeliturgiák és a teológiai szimpóziumok helye.
- Eleona bazilika az Olajfák hegyén, amely alatt a „*Tanítás Barlangja*” húzódik. Itt tanította az Úr az apostolokat, Jézus legtöbbször itt tartózkodott Jeruzsálemben az Evangéliumok tanulsága szerint. Tőle pár méterre volt az Imbomon, ahonnan felemelkedett a mennyekbe.
- Sion, a keresztények összejöveteli helye, "minden templomok anyja", ahol a Szentlélek alászállt az apostolokra.
- Betlehem, a Születés Barlangja fölött még ma is megcsodálhatjuk a Nagy Konstantin építtetett bazilikát.

Munkám eredményképpen a Szent Sír komplexumon belül egyértelműen meghatároztam a hétköznapi, vasárnapi és ünnepi szertartásokon végzett liturgikus mozgások vonalát, azonosítottam a Jeruzsálem körüli stációs liturgiák útvonalát. Megállapítottam, hogy Egeriánál az „ante Crucem” kifejezés a Golgota sziklája előtti nyílt oszlopos udvart, a „post Crucem” kifejezés pedig a kereszténység legértékesebb kegytárgyait őriző ereklyekápolnát jelentette.

2.) TÉZIS

A fentebb felsorolt helyszíneken titkosan működtek keresztény csoportok már a kereszténység győzelme előtt is. Napjainkban is éles egyháztörténeti vita folyik arról, hogy ezek a csoportok mennyiben voltak messiásváró zsidó, zsidó-keresztény, egyes kutatók szerint Qumránból érkezett esszéista, vagy Rómából érkezett latin rítusúak? A kereszténység győzelme után a császár által támogatott Makariosz püspök a konstantinápolyi Nagytemplom liturgiáját követi.

Megvizsgáltam, hogy Egeria leírása alapján milyen jellegű szertartásokat végeztek ezeken a helyszíneken, és úgy találtam, hogy egymástól határozottan elkülöníthető, más és más liturgiai tevékenységet folytattak:

- A Nagy Konstantin emelte Szent Sír komplexumban a keresztény világban akkorra már mindenütt elfogadott, egységes liturgiát végzik;
- A szerzetesi imaórák végzési helye az Anasztázisz;
- Az igeliturgia végzésének helye a Martyrion, amely 5.000 hívő befogadására volt alkalmas;
- Az eucharisztikus áldozatot a jeruzsálemi püspök a Szent Sír barlangjában mutatja be;
- Az Olajfák hegyén hosszú, többórás virrasztásokat tartanak, amelynek során a nép letelepedik és antifónákat, zsoltárokat énekel, könyörgéseket és imádságokat mond;
- Pünkösöd napján Sion templomához látványos ünnepi menettel vonul a teljes jeruzsálemi papság a hívőkkel együtt. Miután a Szent Sír templomában a szokásos liturgiát megtartották, Sion templomában ismételt liturgiát és eucharisztikus áldozatot mutatnak be, amely tanúsítja Sion ősiségének elismerését, azt, hogy a jeruzsálemi egyház gyökere Jakab apostol templomába nyúlik vissza;
- A Sion templomban tart Nagyböjtnél szerdánként és péntekenként a püspök tanítást;
- Húsvét utáni nyolc napban a Tanítás Barlangjában tanítja a püspök a neofitákat;
- Egeria említi (sajnos a Betlehemből tartott szertartások leírása hiányzik a kéziratból), hogy Epifánia napján szerzetesek érkeznek Betlehemből, ezt értelmezhetjük úgy, hogy az Úr születését a korabeli liturgia Betlehem városához kötötte.

3.) TÉZIS

Jeruzsálem, a „Szent Város” liturgiája egyben a környező kolostorok liturgiája. Meg kell különböztetnünk a „szerzetesi” (monastic) és a „nagytemplomi” (cathedral) hagyományt, azokat a

fogalmakat, amelyeket Anton Baumstark vezetett be, majd Robert Taft alkalmazott a bizánci liturgia vizsgálatában, felosztva két csoportra:

- mindennapi szertartások, közösségi és magán jellegűek, amelyeken a szerzeteseknek kötelező részt venni;
- ünnepi szertartások, nagy létszámú résztvevővel, az egész hívő közösség számára, amelyeket mindig a püspök vezet.

A jeruzsálemi liturgiára jellemző, hogy a szertartás a szerzetesek folytonos részvételén alapul, ők ismerik a bonyolult liturgia minden részletét, a himnuszokat, antifónákat, zsoltárokat emlékezetből tudják. Ott vannak a „nagytemplomi” szertartásokon is, nemcsak az imaórákon, a teljes liturgiát követik. Jeruzsálemben nem különült el szigorúan a nagytemplomi és szerzetesi rítus, a város területén szerzetesek és sivatagi remeték is éltek, és valamennyien tevőlegesen részt vállaltak a Szent Sír Templom szertartásaiban, ezért Mateos J. hármass felosztást javasol, megkülönbözteti az alábbiakat: a nagytemplomi, a városi-szerzetesi és az egyiptomi szerzetesi hatást.

Egeria Jeruzsálemben nagy valószínűséggel a legrégebb Szent Pakhómiosz tipikonja szerinti imaórákat figyelhetett meg. Az Egeria által leírt jeruzsálemi monasztikus hagyományra támaszkodhatott jóval később Szent Szabbász szerzetes, aki megalapította a Nagy Szabbász Lavrát Jeruzsálem mellett. Szent Szabbász tipikonja Manuel Nin szerint tükrözi Jeruzsálem szerzetesi hagyományát, erőteljesen monasztikus, például az éjszakai virrasztások esetében. A jeruzsálemi hagyományt folytatja konstantinápolyi Sztudion kolostora, amelynek tipikonját *akoimetoí* „soha nem alvó”-nak nevezték, mert napi 24 órában folyt a liturgia. Később ezt a szertartásrendet az Athosz félszigetére települt szerzetesek folytatják.

4.) TÉZIS

Feltevésém szerint a jeruzsálemi liturgia megformálása három szent püspök nevéhez fűződik:

- MAKARIOSZ (312–333) püspök a Szent Sír megtalálója és a Szent Sír templomkomplexum teológiai koncepciójának megformálója. Nagy bizonyossággal tételezhetjük fel, hogy mivel a császár bizalmasa, neki köszönhető a „nagytemplomi” (cathedral) hagyomány meghonosítása a Szent Sír templom liturgiájában.
- MAXIMUS (333–348) igen népszerű püspök volt Jeruzsálemben, feltehető, hogy a liturgiát a helybéli lakosok kívánságára ő bővíti olyan helyi elemekkel, amelyeket a jeruzsálemiek egyes csoportjai megőriztek: például virrasztás az Olajfák hegyén, Lázár szombatja vagy a Virágvasárnapi menet a városon keresztül.
- CIRILL (350–386) haláláig állandósult és rögzítésre került a jeruzsálemi liturgia rendszere. Püspöksége alatt ismerték el a Sion templom közösségét kereszténynek, megerősítették a hely szentségét az apostolok gyülekezeti helyeként, ő csatolhatta be Sion templomát a jeruzsálemi stációs liturgiába.

Jeruzsálemi Cirill 5 *Müsztagógikus Katekézise* Katolikus Egyházunk egyik legrégebb és legtiszteltebb dokumentuma. Egeria leírása kétszer is megemlíti *Itinerarium*-ában, hogy hol tanítja a jeruzsálemi püspök a neofitákat. Beszámol arról, hogy a keresztelezés előtt az Anasztázisban olyan hangos örvendezéssel fogadták a püspök beszédét, hogy „az egész városban hallatszott örömrivalgásuk”. A húsvéti fényes héten abban a barlangban, „ahol az Úr Tanított”, tartja a

jeruzsálemi püspök katekézisét, amelyet az újonnan keresztkedettek kivül „mindazok akik tanulni akarnak” hallgathatnak.

5.) TÉZIS

Egeria zárandoknő egy már teljességgel kialakult, a hívek által ismert, aktív részvétellel támogatott és mély emocionális kötődéssel megélt szertartásrendről számol be. Jelen munkámban azt a feltevésemet kívánom bizonyítani, hogy a keresztény világban a későbbi századokban több helyen is folytatott „stációs liturgia” gyökere Jeruzsálemben keresendő. Egeria Útinaplójából kitűnik, hogy a stációs liturgia számára is újdonság, megfigyelhetjük, hogy kiemelt figyelmet fordít a körmenetek részletes leírására, mint az ünneplő közösséget térben mozgó eseményre. Igyekszik a stációs liturgia időbeli és helybeli lefolyását a tőle telhető legnagyobb pontossággal visszaadni.

Néhány liturgikus a Szent Sír Komplexumon belüli mozgásokat (Anasztázisz - Martyrion - ante Crucem - post Crucem) is a stációs liturgiák körébe sorolja, például Daniel Galadza. Mások az Anasztázisból az igeliturgiára a Martyrionba vonulást a bizánci liturgia Kisbemenetével, majd a Martyrionból a „kiválasztott drága ajándékokkal” az Anasztázisba vonulást a Nagybemenettel azonosítja (például Ivancsó István, a könyv magyar fordítója). A szertartás megosztása a két templom között több forrásból is ismert, például a Szent Sír Anasztázisának Typikonjából, valamint a szabbatita szerzetesi szabályzatból. A szabbatita gyakorlat szerint az igeliturgiát különböző nyelveken külön-külön templomokban tartották, majd utána az összes szerzetes összegyűlt az Eucharisztia vételére.

Az Olajfák hegyének döntő szerepe jut a jeruzsálemi liturgiában. A nagy ünnepek előtti virrasztásokat ott tartották, ahol azt az Evangélium leírja, hogy Jézus „szokása szerint az Olajfák hegyére ment” (Mk 14,32-42, Lk 22,39-46). Többórás, akár egész éj folyamán tartott virrasztásokról számol be a zárandoknő. Ennek a hagyománynak az eredete minden valószínűség szerint az, hogy az elnyomatás éveiben a keresztények csak lopva imádkozhattak a Szent Sír vagy Golgota előtt, de a várostól 3 km-re levő Tanítás Barlangjában bátran összejöttek és énekelhettek egész éjszaka.

6.) TÉZIS

Egeria Útinaplója egyértelműen bizonyosságot tesz arról, hogy a 380-as években Jeruzsálemben kétség nélkül vallották: Sion temploma volt az a hely, ahol a feltámadott Úr megjelent tanítványai előtt, felelősségre vonta Tamást, és ahol a Szentlélek alászállt az apostoli gyülekezetre. Megállapítottam, hogy a Sionon végzett liturgia mindig bűnbánati jelleget mutat: például csak böjtös napokon, szerdán és pénteken nyitották ki a templomot, a szertartások folyamán a püspök vezeklésre felszólító okítást tartott. Szintén erre utal, hogy ha valamelyik szent ünnepe szerdára vagy péntekre esett, a liturgiát nem bűnbánó Sionon, hanem az ünnepi Anasztázisban tartották meg.

A szakirodalomban jelenleg is ádag vita folyik arról, hogy mi volt valójában Sion: „minden keresztény templomok anyja”, azaz Jakab, az Úr testvérének temploma vagy zsidó-keresztény zsinagóga, vagy ahogy egyes kutatók feltételezik, az esszénusok (Qumran) városrészének zsinagógája? Több szerző szerint csak miután a 381-es Konstantinápolyi Zsinaton meghatározták, hogy itt szállt alá az apostolokra a Szentlélek, lett általánosan elfogadott az első változat. Ezzel ellentétben Egeria leírása arról tanúskodik, hogy 380 évek táján a jeruzsálemi hagyomány, mint

Jakab, az Úr testvérének templomaként tartotta számon. A jeruzsálemi hagyomány mellett szól a liturgiailag részletesen kidolgozott Pünkösöd délelőtti ünnepélyes szertartás.

A kérdés megoldását véleményem szerint az a forrás adja, amely szerint Porphyrius gázai püspök, aki zsidó származású volt, vissza akarta vezetni a zsidó-keresztényeket az ortodox bizánci kereszténységhez. Esbroeck szerint 394. szeptember 15-én azzal fejezi be ezt a közeledési folyamatot II. János jeruzsálemi püspök, hogy megáldja a zsidó-keresztények oltárát, és homíliájában megdicséri Porphyriust. Feltételezhetjük, hogy a Sion templomának hívőit azért kellett külön „*hitoktatásban*” részesíteni, mert egyes kutatók szerint esszénista (qumrani) teológiai elhajlást mutattak, és a püspök személyesen igyekezett őket visszavezetni ortodoxiába.

Fontos jelzésnek tekintem Sion templomának eredetisége mellett a „*Megostorozás Oszlopá*”-nak említését. Ez bizonyítja, hogy Jézus Krisztust tisztelték ezen a helyen. Hasonlóan a Bordeaux-i zarándokhoz (330) Egeria is említi (385), ahogyan Arculf (680) is, hogy ez az oszloptöredék a Sion templom közepén állt. Egeria leírja, hogy a jeruzsálemi nagyheti liturgiában a megostorozás időpontjában (Nagypéntek reggel 6 óra körül) az egész hívőseleg a püspökökkel és a papsággal a Szent Sír komplexumból átvonul Sion templomához, hogy lerója tiszteletét a megostorozás oszlopa előtt.

7.) TÉZIS

Egeria leírja, hogy a három nagy nyolcnapos ünnepre, az Epifánia, Húsvét és Enkaina ünnepére nagyszámú zarándok érkezik „*Mezopotámiából és Szíriából, Egyiptomból vagy Thébaiszból. A püspökök, akik ezeken a napokon jelen voltak Jeruzsálemben, több mint negyvenötvenen voltak, és velük együtt jött nagyszámú papságuk*”. Az ünnepeken a jeruzsálemi igelituria a Martyrionban becsülhetően reggeli 7 és 11 óra között zajlott. Ez az idő hosszabb, mint amit Egeria Nyugaton megszokott, de nem azért, mert más liturgikus elemeket tartalmazott mint a latin gyakorlat, hanem azért, mert a homíliák sokkal hosszabb ideig tartottak: Egeria megjegyzi, hogy „*a jelenlevő papok közül, akik akarnak, prédikálhatnak*”. Mindnyájuk után pedig a püspök tartott homíliát, ez a jeruzsálemi püspököknek a hagyomány által alátámasztott tekintélyét tanúsítja, mert így lehetősége nyílt arra, hogy a felszólaló teológusok teológiai tévedéseit kiigazítsa.

A nyolcnapos ünnepek első három napján naponta 3-4 órás igeliturgiát tartottak, ami azt jelentette, hogy egy nyolcnapos ünnepen mintegy 10 órán keresztül hallgattak teológiai okfejtéseket a résztvevő teológusok. Ha akarta, bármelyik részvevő püspök vagy felszentelt pap előadhata teológiai álláspontját. Az igeliturgiák helyszíne a Nagy Konstantin által emelt óriási méretű Martyrion, amely akár 5000 hívőt is befogadhatott. Ezeknek a mind a klérus, mind a hívők által széles körben látogatott előadásoknak sorát bátran nevezhetjük teológiai „szimpózium”-oknak. Círill püspök a klasszikus arianizmust elutasította, de a fél-ariánus eszméket támogatta. Patrisztikus tanulmányainkból kiindulva feltételezhetjük, hogy ezek a szimpóziumok nagy valószínűséggel szintén fél-ariánus irányultságúak lehettek. Hatása valószínűleg nagyobb volt, mint azt eddig számon tartottuk, hozzájárult az egységes keleti teológia kialakulásához.

8.) TÉZIS

Vizsgáltam a Szent Sír nyolcnapos fényes hetei és a zsidó Szentély zarándokünnepei közötti közös jegyeket. Megfigyeltem, hogy a keresztény szertartások követik a zsidó zarándokünnepek szerkezetét – természetesen teljesen más teológiai tartalommal:

- megőrződik a három nagy ünnepcsoport a 8 napos fényes hetekkel
- a 40 napos, évente egyszer megtartandó bűnbánati böjt a keresztényeknél a Krisztus kereszthalála előtti időszakra helyeződik át
- megtartják a 40. (illetve az 50.) napi utóünnepek rendszerét.

A két vallás nagy ünnepei közötti közös jegyek oka az emberi természetben keresendő. A túlnyomórészt mezőgazdaságból élő judeaiak életrendjét a vetés-aratás, valamint a állatok születése-levágása határozta meg. A sikeres év, a jó termés, az állatok szaporasága biztosította a túlélést valamennyi társadalmi csoport számára. Ahogy a mindennapi jeruzsálemi rítus illeszkedik a város munkarendjéhez, ugyanúgy a nyolcnapos ünnepek is megfelelnek a környező népesség életrendjének.

A húsvéti és a pünkösti időszak jeruzsálemi liturgiája a legrégebbre, a zsidó-keresztény idősokra nyúlik vissza. Jakab, az Úr testvére volt az első jeruzsálemi püspök, aki a zsidó szokásokat is megtartotta a szombaton, és ugyanakkor vezette a vasárnap reggeli keresztény „kenyértöréseket”. A Nagyszombati szertartásrendben nincs előírt szertartás Jeruzsálemben a szombati kora reggeli liturgia után. Az első században a zsidó-keresztények szombaton a zsidó Szentély szertartásain vettek részt. Zsidó hatást mutat az a tény is, hogy a nagyböjti heti virrasztásokat péntekről szombatra virradóan tartották meg, ellentétben a latin és a mai gyakorlattal, amely szombatról vasárnapra végzi.

9.) TÉZIS

Bár Robert Taft megállapítása szerint a Szentváros liturgiájáról fennmaradt egyházi kéziratok olyan mértékben sérültek, hogy ezek alapján a liturgikus cselekményeket lehetetlen rekonstruálni, a liturgiátörténeti szaktekintély véleménye ellenére kezdettől bíztam abban, hogy Egeria zarándoknő pontos és alapos leírása ezt cáfoló végeredményt fog adni. Munkámat *Itinerarium peregrinationis* tüzetes vizsgálatával kezdtem meg Ivancsó István nagyszerű magyar fordításában, később az eredeti latin szövegben ellenőriztem megállapításaimat. Kutatásaim során azt találtam, hogy a szabályos „nagytemplomi” liturgiába nem illeszkedő szertartásrészek arról árulkodtak, valamilyen módon Jeruzsálemben fennmaradt helyi hagyomány (nem is egy). Feltételezésem szerint a jeruzsálemi liturgia ezen helyi hagyományok egyesítésével a 4. század közepén keletkezett.

A jeruzsálemi pünkösti ünnepi liturgiában "logikátlan" lépések vannak: ugyanazon a napon de előbb ünneplik a Szentlélek alászállását, mint Krisztus mennybemenetelét. A Szentlélek alászállásának ünneplése a Sion templomban a délelőtti órákban zajlik le, a Mennybemenetelt délután az Olajfák hegyén ünneplik. Ez feltétlenül arra utal, hogy a Pünkösd délelőtti, a Szentlélek alászállását ünneplő liturgia a Sion templom helyi hagyománya, az Olajfák hegyén az Úr mennybe emelkedését ünneplő Pünkösd délutáni szertartása egy másik keresztény közösség hagyománya lehetett.

10.) TÉZIS

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a 4. századi jeruzsálemi liturgia különböző helyi zsidó-keresztény csoportok, szír nyelvű helyi vagy görög nyelvű bevándorló lakosság által követett

liturgikus hagyomány, valamint a császári katonasággal érkezett latin nyelvű csoportok keresztény gyakorlatát egyesítette. Az Olajfák hegyén való egész éjszakás virrasztás a legősibb, 1-2. századi keresztény összejöveteleket idézi. A jeruzsálemi liturgia nemcsak különböző nyelvű és származású keresztény gyülekezetek liturgiáját, de a miseliturgia különböző fejlettségi fokán álló elemeket is magába foglalt. A Sion hegyén a több kutató szerint esszenista (Qumran) hagyomány szerint folytatott istentisztelet eltérhetett a hivatalos konstantinápolyi liturgiától, a püspök gyakori látogatásai az „elhajlók” a katolikus egyházba való visszatérését szorgalmazták. A Szent-Sír Komplexum liturgiája mindenben megfelelt a Konstantinápolyban, a császárvárosban végzett keresztény szertartásának, amelyet saját korában az Anyaszentegyházban általánosan folytattak.

Baldovin szerint mai liturgiátörténésznek az egyik legnehezebb feladata annak megállapítása, hogy egyes szertartások mit jelentettek azok számára, akik azokban részt vettek. Pontosan ezért végtelenül értékesek a fennmaradt zárandók beszámolók, amelyek segítenek életre kelteni a holt szövegeket. Egeriának különösen hálásak lehetünk, mert nagyon érzékenyen írja le a hívők reakcióit. A latin szöveget megvizsgálva azt találtam, hogy sokkal szenvedélyesebb volt a hívők részvétele az egyházi szertartásokon mint napjainkban, átérezték a Krisztus halála felett érzett mély fájdalmat, az árulás feletti dühöt, a végső kétségbeesést, de önfeledt ujjongással megünnepelték közelgő feltámadást.

11.) TÉZIS

Feldolgozva az Útinaplóban található nagy mennyiségű információt, a jeruzsálemi liturgia sajátosságait az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- A napi szertartások rendje a szerzeteseken és szerzetesnővéken nyugodott. Részvételük a szertartásokon állapotbeli kötelességüknek számított. Ők ismerték és vezették az alkalomhoz illő zsoltárok, antifónák, himnuszok éneklését. Laikusok bármikor csatlakozhattak hozzájuk, mindenki annyit vállalt, amennyit bírt, amennyit életállapota, egészsége lehetővé tett. Ezzel elérkeztünk a jeruzsálemi vallásgyakorlat első alapelvéhez, amely a hívő személyes lelkiismeretre bízta a részvételt, a hívők számára nem volt meghatározva a teljesítendő templomlátogatás, vagy a böjtölés mértéke.
- A jeruzsálemi rítus másik fontos elve, hogy azokat az eseményeket, amelynek helye ismeretlen vagy feledésbe merült, csak felolvassák az Evangéliumból. A 4. századi jeruzsálemi liturgia hű a hagyományhoz, azokon a helyszíneken, ahol nem maradt fel hagyomány, a liturgia nem építi vissza.
- A jeruzsálemi rítus harmadik fontos elve, hogy bármilyen nagy ünnepen sem hagynak el szokásos napi szertartást – a hajnali és az alkonyati istentiszteletekre és az imaórákra gondolok – csak abban az esetben hagyják el, ha a két esemény időpontja ütközik.

Egeria legnagyobb érdeme, hogy rövid ideig használt, a 330-as évek után kialakult, de a 633 évi muszlim hódítás után elfeledett rítust ír le. Szertartásainak legrégebbi rétegekre visszanyúló eredete megkérdőjelezhetetlen. Manuel Nin szerint Jeruzsálem liturgiája keleti rítusú az antiokhiai ághoz

tartozott. A bizánci liturgia archaikus korszakában volt, amikor Egeria megfigyelte és *Itinerarium*ában leírta, hasonlított a *Didakhé*-ben és a *Traditio Apostolica*-ban leírt szertartásokhoz. Anton Baumstark feltételezi, hogy a kezdeti sokszínűségből az egységesülés felé haladt a keresztény liturgia, a különböző egyházi szövegek, helyi formulák és eltérő rítusok összeolvadtak egy egész Mediterráneumban egységesen használt rituális egységben. Ezt a megállapítását Egeria is fényesen igazolja akkor, amikor több alkalommal is megjegyzi: *fiunt omnia secundum consuetudinem* azaz „minden a szokásoknak (azaz az Egeria által ismert liturgiának) megfelelően történik”.

A jeruzsálemi liturgia hasonló a császárvárosban, Konstantinápolyban használt, a Kelet nagy szentjeinek: Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil liturgiájához. A későbbiekben Jeruzsálem liturgiája bizonyíthatóan hatott az örmény és grúz liturgiákra.

Benedict Luykx bizonyítva látja, hogy a konstantinápolyi Μεγάλη Ἐκκλησία, a Nagy Templom tipikonja a jeruzsálemi Anasztázisban végzett zsolozsmán alapult, amely magában foglalta a Szent Liturgiát, a reggeli és esti istentiszteleteket. Szerinte a húsvét és nagyböjt alatt végzett papi és válaszimádságok szintén a jeruzsálemi gyakorlatból származtak.

IV. A doktori dolgozat témakörében készült publikációim jegyzéke:

2019	<i>A IV. századi jeruzsálemi liturgia</i> (SzAGHF diploma munka)
2020	<i>Az Ószövetségi Szentírás szerepe a IV. századi zarándok liturgiában Egeria Útikönyve alapján Függelék: Ki volt a titokzatos zarándoknő?</i> (Munkálatok, SzAGHF 2020, 137-155.)
2021	<i>Javaslat a IV. századi jeruzsálemi liturgia heortológiai szerkezetének feltárására</i> (SzAGHF licencia záródolgozat)
2021	<i>An attempt to reconstruct the Church of the Holy Sepulchre built by Constantine the Great, taking into account the liturgical movements described in the Travel Diary of Egeria</i> (az IDK21 Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencián 2021. november 13.)
2022	<i>IV. századi jeruzsálemi liturgia</i> (Elhangzott a XXV. „Tavaszi Szél” Konferencián Pécsen 2022. május 8.)
2022	<i>"Dominae, lumen meum...", avagy kiknek írta Egeria Útinaplóját a szentföldi utazásáról?</i> (2022. június 25. előadás a Magyar Patrisztikai Társaság XXI. Országos Konferenciáján)
2022	<i>Ima és munka egyensúlya a keresztény Jeruzsálemben Egeria IV. századi Útinaplója alapján</i> (2022. november 16. előadás Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Tudomány Napi Konferenciáján "Tudomány: Út a világ megismeréséhez)
2022	<i>Sion, minden templomok anyja</i> (2022. november 25. előadás az Interdiszciplináris Doktorandusz konferencián, Pécs)
2023	<i>A stációs liturgiák kezdetei</i> (2023. december 9.-án előadás a XV. Nemzetközi Doktorandusz és Posztdoktori konferencia, Nyíregyháza)
2024	<i>The mysteries of "ante crucem" and "post crucem" in Egeria's Travel Diary</i> Az "ante crucem" és "post crucem" rejtélye Egeria Útinaplójában (megjelenés alatt)
2024	<i>The "penitent" Zion, how the conversion activity of the Gaza bishop Porphyrius among the Judeo-Christians is reflected in Egeria's Travel Diary</i> A "bűnbánó" Sion, hogyan tükröződik Egeria Útinaplójában Porphyrius gázai püspök térítő tevékenysége a zsidó-keresztények között (megjelenés alatt)
2025	<i>Vigil on the Mount of Olives, an ancient Jerusalem tradition based the origin of Stationary Liturgies</i> Virrasztás az Olajfák hegyén, egy ősi jeruzsálemi hagyomány amely a stációs liturgiák keletkezését megalapozta (kidolgozás alatt)